

І. Україна в контексті європейського Відродження

*Білоус Петро
(Житомир)*

Ренесансні алюзії “Історії о єдином папѣ римском”

Криза середньовічної свідомості як загальноєвропейське явище виявила себе неоднозначно й асинхронно в різних літературах. В українському письменстві синдром цієї кризи дав про себе знати десь у другій половині XVI ст., і то лише у колах тодішньої культурної та художньої еліти, що спромоглася в обставинах візантійської зашореності вдихнути свіжі західні вітри, які несли вільнодумство та скептицизм. То були вітри Реформації, провідні ідеї якої так слушно співпали з патріотичними та антикатолицькими настроями української інтелігенції. Про зв'язок Ренесансу та Реформації уже чимало сказано¹, тому, не вдаючись до дискусії щодо характеру цих явищ в Україні, спробуємо простудіювати один факт літературного процесу кінця XVI ст. – “Історію о єдином папѣ римском”². Нижче подаємо фабульну частину цього твору у перекладі з давньоукраїнської книжної мови³.

Історія про одного папу римського

Після Формози папою у Римі став Петро гугнивий, той блудник, котрого сам цар римський своїми очима у блуді бачив

і за те зганьбив – відрізає йому один вус і півбороди та із столиці вигнав. Той зробився смиренним і виблагав у царя, аби дав йому днів сорок на покаєння, а сам намислив за цей час до столиці своєї добратися. Затворився у вежі, навчив голуба з вуха свого пшеницю дзьобати, із вуст воду пити, літати до вух та до вуст.

А через сорок днів звелів йому цар показатися всьому людові з вікна вежі. І коли він у вікні постав, тоді той вивчений голуб прилетів до його вуха пшеницю дзьобати і з вуст воду пити. А потім, відчинивши вежу, вийшов і до всього народу каже: “Що ви щойно бачили на вежі?” І всі мовили: “Бачили Святого Духа в образі голуба, який говорив тобі у вуха і уста, тож благаємо, скажи нам, що він тобі сказав?”

І бреше їм блудник: “Візьміть усі по каменю та й киньте у царя, бо велів мені голуб – Дух Святий, щоб папа був володарем єдиним, а не цар”. І вчинили люди так, і побили царя. Звідтоді і немає царів у Римі. З того ж часу папи та священники римські не мають вусів та бороди.

Потім той безсоромний гугнивець, пануючи над римлянами і волю собі маючи, зробив архідияконом дівицю Стефанію, у чоловічий одяг вбрану, і блудив з нею. Вона ж після смерті його стала папою, і якимось саме на Богоявлення прийшла на Тибір-ріку освятити воду та й викрила себе, дитину народивши. І була очевидною її ганьба.

Відтоді і донині не святять воду на Богоявлення, і коли хочуть поставити папу, обдивляються його: чи то є чоловік, а не дівиця, і обдивившись, говорять народу: “Мужчина, мужчина!” – і так ставлять папу. (...)

У цьому варіанті твір (а сюжет про “папісу та Петра гугнивого не раз зустрічається в українських анонімних та авторських полемічних писаннях Г.Смотрицького, С.Зизанія, К.Острозького та ін.) становить собою обробку кількох ранньоренесансних новел. М.Грушевський припускає, що легенда про “папісу Іоанну” виникла в середині XIII ст. в Італії і має фольклорне походження. До середини XVII ст. її використовували у різних літературах із безсумнівною довірою до історичного “факту”, хоч у хронології його відтворення

I. Україна в контексті європейського Відродження

траплялися значні розбіжності. За легендою, Іоанна – нібито донька англійського місіонера – зі своїм коханцем-монахом приїхала до Рима і під чоловічим іменем прийняла священство, стала кардиналом, зрештою – папою, а після двох років правління померла, народивши дитину⁴. Ще в XVII ст. французький історик Блондель довів фіктивність цієї оповідки, а проте до неї охоче вдавалися в антипапських колах у період Реформації. За художньою структурою та легенда досить легко вписується у “казусну” ренесансну новелу з елементами куртуазності та авантюристичності.

Що ж до Петра гугнивого, то це зовсім інша історія, майстерно оздоблена фольклорними мотивами, що потрапили в Україну із Західної Європи⁵. Новела про підступність та хитрощі папи римського у виборюванні єдиновладдя за своїм змістом нагадує твори про великих шахраїв, а фольклорний колорит підказує її демократичне спрямування.

В “Історії про одного папу” обидві новелістичні фабули зводяться воєдино, і таким чином контамінований текст набуває дещо іншого виміру, вибудовується у композиційно і сюжетно складніше літературне утворення. При цьому не втрачаються елементи, що живлять його художню плоть – анекдотизм, фарсовість, інтермедійність – усе це притаманне “низовому” ренесансному мистецтву слова, відповідає природі сміхової культури епохи Рабле.

Безперечно, на українському ґрунті “Істрія” мала передусім ідеологічний підтекст, зумовлений складними міжконфесійними стосунками. Образ папи римського моделюється за принципом гротескно-сатиричного портрета, на якому деталі, “достовірні риси” не мають значення, бо це – символ, узагальнення, спільний знаменник, художнє знамення, що вказує на ущербність будь-якого папи римського. Відтак єднається і стратегія літературного тексту: викриття шахрайства – сатира – памфлетний осуд – риторика і моралізаторство. Сакральний ореол папства тьмяніє під пером літератора-скептика і вільнодумця, котрий оживлює в художніх образах ересь, спрямовану проти головного священнослужителя. Цей автор висміює “самого” папу римського – і цей різновид трагізму обертається на руйнівний сміх, регіт, який має, проте,

силу оберега, бо – оберігає ідеали раннього християнства, християнську мораль, проігноровану на найвищому рівні. Моралізм в “Історії” – прикметна його риса; моралізм встановлює і чітко акцентує строгі рамки, поза якими навіть папа римський перетворюється на посміховисько. А те, що об’єктом осміяння є табуований християнством еротизм (“блуд”), “гугнивість” (за “Словарем” Б.Грінченка, “гугнявий” – гнусливий, той, хто говорить нечітко, в ніс, мимрить), шахрайство, – свідчить про ренесансний тип сміху, який, на думку М.Бахтіна, “протистояв офіційній і серйозній (за своїм тоном) культурі церковного феодального середньовіччя”⁶.

“Історія про одного папу” вдало покладена в контекст православно-католицької полеміки другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст., але не на рівні теоретико-богословських суперечок чи з’ясування політичних стосунків, а на рівні фольклорного пародіювання історії папства та лукавого блазнювання, що розраховано на масове сприйняття і поширення в такій “легкій” формі антипапістських та антикатолицьких настроїв. “Історія” письмово підхопила загальноєвропейські анекдоти про папу римського, щоб перевести їх заново в усну традицію серед православного люду. Для грамотних людей “Історія” могла бути не просто ідеологічним і моралізаторським чинником, а розважальним читивом, що також дотикає традицій Ренесансу і лягає в основу українських белетристичних жанрів. “Історія” розрахована на “середнього” православного, хоча її фабульна частина активно проникає і в серйозні полемічні трактати українських письменників аж до кінця XVIII ст.

“Історія про одного папу римського” – твір вочевидь інтертекстуальний, “скроєний” з чужоземних джерел і запрограмований на дискусію про християнську етику, але техніка його літературного виконання, а відтак стилістика і поетика художніх засобів – питома українські. Текст твору засвідчує, що саме в цьому плані відбуваються помітні структурні зміни в художньому письмі, яке поступово звільняється від середньовічних стереотипів і тяжіє до ренесансної розкутості та розважливості. В усякому разі, “Історія” внесла в українську прозу другої половини XVI ст.

I. Україна в контексті європейського Відродження

дух ренесансної новелістики і художній погляд на принципові конфлікти тогочасного суспільства.

-
- ¹ Філософія Відродження на Україні. - К., 1990; Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990; Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації. – К., 1991; Європейське Відродження та українська література XIV-XVII ст. – К., 1993; Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2 ч. – К., 1995; Проблема людини в українській філософії XVI-XVII ст. – Львів, 1998; Циганок О. До питання про ренесансний гуманізм та Відродження в Україні // Ренесансні студії. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1998. – С.81-90.
- ² Твір відомий нам з копії 1580 р., зробленої в Супрасльському монастирі; у збірнику, куди увійшли антикатолицькі твори, “Історію” подано під заголовком: “Слово ннкогда давно на римлян у старых кройниках писано о их отщепенстве, и о их папах блудных, Петрн гугнивом, и яко жонка нечистая папою бысть”.
- ³ Перекладено за виданням: Попов А. Обличительные списания против жидов и латинян // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1879. Кн. 1. – С.38-39.
- ⁴ Грушевський М. Історія української літератури: В 6. – К., 1995. – Т.5. – Кн.2. – С.53-56.
- ⁵ Див.: Яременко П.К. Український антикатолицький памфлет кінця XVI ст. // Філологічний збірник. – К., 1958. – С.203-210.
- ⁶ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.,1990. – С.8.